

ОСВІТНІ КЛАСТЕРИ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ КАДРОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ СИСТЕМИ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

Є. Р. Чернишова

Досліджено виділення кластерів у невиробничому секторі, урахувавши поняття соціальної організації, теорії кластерів, особливостей надання освітніх послуг із точки зору відшкодування витрат на їх надання й можливості поєднання ринкових і неринкових механізмів їх розподілу. Розглянуто поняття "економічний інститут" та його відмінності від поняття "економічна організація". Виявлено особливості вживання в обігу понять "економічна організація", "кластер", "соціальна організація", "кластерна стратегія", "освітній кластер".

Ключові слова: конкурентоздатність, освітній кластер, навчальний заклад, кластерні технології, стратегія розвитку кластерів.

Чернышова Е. Р. Образовательные кластеры: региональный аспект формирования кадрового потенциала учебных заведений в системе последипломного педагогического образования

Исследовано выделение кластеров в непромышленном секторе, учитывая понятия социальной организации, теории кластеров, особенностей предоставления образовательных услуг с точки зрения возмещения расходов на их предоставление и возможности сочетания рыночных и нерыночных механизмов распределения. Рассмотрено понятие "экономический институт" и его отличия от понятия "экономическая организация". Выявлены особенности применения в обращении понятий "экономическая организация", "кластер", "социальная организация", "кластерная стратегия", "образовательный кластер".

Ключевые слова: конкурентоспособность, образовательный кластер, учебное заведение, кластерные технологии, стратегия развития кластеров.

Chernyshova E. R. Education Clusters: Regional Aspect of Formation of Personnel Potential of the Educational Establishments of the System of In-Service Teachers Training

The article deals with the allocation of clusters in non-manufacturing sectors, including the concept of social organization, the theory of clusters, the features of providing the educational services in terms of reimbursement for their provision and the opportunities of the combination of market and non-market mechanisms for their distribution. The notion of "economic institution" and its differences from the concept of "economic organization" is discussed in the article. The features of the using in treatment concepts the notions "economic organization", "cluster", "social organization", "cluster's strategy", "educational cluster" are found in the article.

Key words: competitiveness, the educational cluster, educational establishment, cluster's technology, the strategy of cluster's development.

Глобалізація як ключовий фактор сучасної економіки впливає на політичну, соціальну й економічну системи кожної держави. Розроблення нових і адаптація наявних методів, механізмів та інструментів підвищення ефективності і безпеки економіки нині стали запорукою виживання кожної держави. За цих умов головною метою політики як розвинених, так і держав, що розвиваються, є зростання їх національної конкурентоздатності на внутрішньому та світовому ринках праці, покращення якості послуг, що надаються суб'єктами соціальної і економічної діяльності. Ефективним і перспективним напрямом розвитку теорій і практик

поліпшення конкурентоздатності соціально-економічних систем є формування і функціонування об'єднань підприємств, науково-дослідних та освітніх структур, інфраструктур, постачальників устаткування й послуг. Діяльність таких складових, розташованих у територіальній близькості, спрямована на підвищення конкурентоздатності економіки шляхом реалізації високотехнологічних послуг і продукції.

Розвиток успішних соціально-економічних систем свідчить, що найбільш ефективною формою їх економічного зростання є утворення багатоаспектних об'єднань – кластерів, розроблення та

Чернишова Євгенія Родіонівна, кандидат педагогічних наук, професор кафедри економіки та управління персоналом, перший проректор Університету менеджменту освіти Національної академії педагогічних наук

впровадження кластерного механізму забезпечення конкурентоздатності. Теорія і практика кластерного розвитку конкурентоздатності таких систем не є новою. Про значущість розвитку виробничих кластерів для економіки Європи свідчить той факт, що ще на початку 90-х рр. XX ст. UNIDO (Організація ООН із промислового розвитку) передано Секретаріату ЄС набір рекомендацій, орієнтованих на організацію взаємодії європейських країн у розробленні й реалізації програм розвитку кластерів. Упроваджуючи цю концепцію, ЄС у липні 2006 р. було прийнято "Маніфест кластеризації в країнах ЄС", а в січні 2007 р. затверджено "Європейський кластерний меморандум". Для розвитку кластеризації у європейських країнах із перехідною економікою у Празі в травні 2009 р. ухвалено "Програму підтримки розвитку кластерів". Саме на основі системної підтримки розвитку кластерів і завдяки їх феномену вдалося значно підвищити ефективність і стійкість економік Угорщини, Польщі, Чехії, Словенії та інших країн – членів ЄС.

Метою статті є представлення результатів дослідження підходів і практик формування освітніх кластерів, з огляду на розуміння ВНЗ як соціально-економічної системи, якій притаманні особливі соціально-економічні відносини, пов'язані з наданням специфічних послуг і особливостями технологій продуктивної професійної діяльності їх персоналу, а також виявлення організаційних умов застосування кластерного механізму для підвищення якості освітніх послуг навчальних закладів системи ППО.

У загальному розумінні послуга невикористаних соціально-економічних систем, якими є навчальні заклади системи ППО (далі – навчальні заклади), – це соціальна нематеріальна послуга особистого призначення, що надається суб'єктами діяльності цих систем із метою підтримки безперервного розвитку особистості як основного способу відтворення людського капіталу. Особливість освітніх послуг у системі ППО полягає в тому, що завдяки використанню різних засобів реалізації технологій навчання й управління забезпечується процес надання цих послуг як безперервний, якісний та ефективний. Такі послуги можуть надаватися на умовах самофінансування (особисті засоби фізичних та юридичних осіб), фінансування з акціонерного капіталу (засоби юридичних осіб), кредитування (засоби фізичних та юридичних осіб) і безоплатного, безповоротного фінансування (засоби держави); повністю платні послуги; повністю або частково безкоштовні (пільгові) послуги. Витрати на них різноманітні й багатоальтернативні, зокрема бюд-

жетні кошти, заощадження споживачів освітніх послуг, фінансування благодійних організацій і фондів тощо. Своєю чергою, наявність багатьох джерел фінансування припускає присутність різних інституцій (організацій), що виробляють і споживають ці послуги. Ефективна взаємодія між суб'єктами обміну освітніми послугами забезпечує досягнення загального результату – відтворення людського капіталу, що відбиває інтереси всіх членів суспільства шляхом флотування кадрового потенціалу навчальних закладів.

Результати дослідження економічного компонента діяльності ВНЗ свідчать про те, що суб'єктами конкурентного освітнього ринку праці можуть стати тільки ті навчальні заклади, що прагнуть досягти максимального якісного результату освітніх послуг при мінімумі витрат на них, реалізуючи принцип раціональності функціонування соціально-економічних систем. Це детермінувало дослідження вчених у напрямі формування змістового наповнення понять "соціально-економічний інститут" і "соціально-економічна організація". Вони дійшли висновку, що поняття "соціально-економічний інститут" більшою мірою трактують з урахуванням норм і правил, які забезпечують досягнення максимального результату при мінімумі витрат і що означені поняття виступають як норма, що регулює відносини у сфері власності, пов'язані з витратами й доходами в грошовій формі [1].

Водночас поняття "соціально-економічна організація" відображає сукупність взаємозалежних економічних норм і правил, що їх можна назвати кластером, який не має самостійного організаційного оформлення і є вбудованою підсистемою. Дослідженню нових форм соціально-економічних систем та їх ролі у прискоренні розвитку економіки країни присвячені роботи визначних українських учених Ю. Бажала, М. Войнаренка, С. Колодинського, С. Соколенко. Так, на думку С. Соколенко, кластери є унікальною основою розвитку інноваційної діяльності та підвищення продуктивності. На думку цих учених, поняття "кластер" (англ. cluster – пучок, скупчення, концентрація) у науковий обіг увів американський економіст Й. Шумпетер у рамках теорії нововведень. Відповідно до його теорії, кластер – це сукупність базисних інновацій як цілісна система нових продуктів і технологій, сконцентрованих на певному відрізку часу й у певному економічному просторі [11].

Інші дослідники вважають, що в економічну теорію поняття "кластер" було введено М. Портером, котрий визначив його як об'єднання (за географічною ознакою) групи взаємозалежних організацій-

них структур, спеціалізованих на поставці послуг, пов'язаних із напрямом і специфікою їх діяльності (університетів, торговельних об'єднань тощо) у певних конкурентних галузях продуктивної діяльності людини при веденні спільної діяльності у мережі [8]. Проте є й інші підходи до трактування поняття "кластер". Так, нами виявлено три базові, на нашу думку, підходи до визначення поняття "кластер", в основі яких лежить функціональний компонент (табл. 1).

За глобалізації важливими умовами стійкості й незалежності соціально-економічних систем є високий рівень їх внутрішньої організації, здатність швидко й чітко реагувати на зміни внутрішньої та зовнішньої кон'юнктури окремих регіонів і країни загалом, швидка адаптація кадрової політики за допомогою засобів мережної комунікації. Водночас зростають вимоги до рівня організації регіональних локальних систем як більш мобільних порівняно з глобальною соціально-економічною системою, з урахуванням можливостей мережної організації спільної діяльності локальних об'єднань.

Нами з'ясовано, що окремі аспекти мережного й кластерного феноменів досліджувалися з 1890 р. А. Маршаллом. Результати його пошуку сприяли зародженню теорії полюсів росту й агломерації, появи в науковому обігу поняття про структури із прямими й зворотними зв'язками, економіку міського середовища тощо. У вітчизняній науці це обумовило виникнення теорії й практики формування територіально-виробничих комплексів (ТВК) і стало передумовою розвитку нового підходу до освоєння більших територій співпраці в усіх галузях продуктивної діяльності людини, зокрема такого, який із часом одержав назву "кластерний підхід". Цілісне розуміння кластерів і мереж як складних соціально-економічних явищ у сучасній практиці конкурентної боротьби й розвитку окремих регіонів ті-

єї або іншої країни досить чітко сформувався тільки в останні роки ХХ ст. [5].

Цілеспрямовані концептуальні основи дослідження феномена мереж як невід'ємної складової розвитку кластерів і частини організаційної культури суспільства поки не розроблено, проте в розвідках окремих учених актуалізовано таку проблему. Так, Л. Іонін пише про процес поки ще "проблематизації" цієї сфери. Водночас С. Клягін у своїх працях звертає увагу на те, що мережі є найкомунікованішим поняттям і водночас одним із найменш осмислених феноменів сучасного суспільства. Технічні, технологічні, економічні, соціальні можливості мереж відрізняються розмаїттям і сферами використання в суспільстві [3; 10].

Визначення поняття "мережі" намагаються дати численні вітчизняні й закордонні автори, воліючи відразу переходити до видових понять на кшталт "комунікаційна мережа", "інноваційна мережа", "транспортна мережа", "мережні технології", "мережна економіка" тощо. Щодо трактування соціальних мереж, урахувавши аспект нашого дослідження, Дж. Подольний і К. Пейдж пропонують вважати мережею будь-яку групу діючих осіб (не менше ніж два суб'єкти), що характеризується повторюваними, тривалими обмінами зв'язками, і водночас у цій групі немає владного органу, уповноваженого розв'язувати організаційні питання [13]. Ці мережні ознаки, на нашу думку, властиві поширенню практично всіх видів продуктів і послуг продуктивної діяльності людини (технологічної, соціальної, економічної й управлінської).

Мережні форми організації продуктивної діяльності людини як соціально-економічні системи енергійно розвиваються, що поширює їх вплив на різні сфери життя, зокрема продуктивну професійну діяльність в освітній сфері. Особливо ці процеси прискорилися у зв'язку з розвитком засобів інформатизації і комунікації.

Таблиця 1

Підходи до визначення поняття "кластер"

Підходи і форми кластерів	Ознаки підходу
1. Регіональний (регіонально обмежені форми кластерів).	<i>Економічна активність внутрішніх «родинних секторів», що відносяться до наукових і освітніх установ (НДІ, інститути, університети тощо).</i>
2. Вертикальний (вертикальні форми кластерів).	<i>Ядро кластера містить суміжні етапи процесу надання послуг «виробник > постачальник > клієнт».</i>
3. Горизонтальний (горизонтальні форми кластерів).	<i>Діяльність секторів кластера, що об'єднані за галузевим принципом на більш високому організаційному рівні агрегації.</i>

Результати дослідження свідчать, що мережі, хоча істотно відрізняються за фізичною суттю, проте однакові у функціональному аспекті існування – формують стійкі й повторювані зв'язки між її елементами (особами, установами, групами осіб), що є суб'єктами комунікації, і беруть участь в обміні матеріально-речовинними об'єктами, енергією, інформацією тощо.

Інший підхід до розуміння мереж, запропонований Ч. Севеджем, зосереджує увагу на тому, що будь-яка соціальна структура існує як мережа людей і є неминучим атрибутом реалізації сучасних інформаційних технологій. Економіко-управлінські підходи до визначення поняття "мережі" описані у працях К. Шапіро, Р. Веріан, К. Келли [2]. Щодо світового досвіду використання мереж на увагу, з нашої точки зору, заслуговують праці Д. Тапскотта, які визнано фундаментальними з огляду на всеосяжний аналіз тенденцій еволюції розвинених країн на сучасному етапі шляхом використання мережних технологій, орієнтації на знання, віртуалізації виробництва, інтеграції, конвергенції, трансформації відносин "виробник – споживач", динамізму, глобалізації тощо [13].

Значний внесок у розвиток мереж і мережних співтовариств належить М. Кастельсу. Виникнення й розвиток мереж і мережних співтовариств дослідник розглядає як безпрецедентну соціальну трансформацію, що не має аналогів в історії людства за глибиною проникнення та виявлення її наслідків у майбутньому. М. Кастельс вважає, що в соціальному плані мережні організації виникають як глобальний феномен, результат посилення впливу нетрадиційних і неінституціональних груп і співтовариств у соціальній структурі сучасного суспільства [3; 10].

Проблеми посилення ролі мережних співтовариств людей у структурі сучасного суспільства є також предметом спеціального розгляду Т. Петцингера, на думку якого успіх функціонування мережних співтовариств залежить від рівня співробітництва й ефективної організації взаємодії в них з урахуванням попиту на освітньому ринку та ціннісних орієнтирів розвитку людини [13]. За цих умов, на нашу думку, можна констатувати, що мережі у певному аспекті розуміння є внутрішньою властивістю суспільства, зокрема сфер продуктивної діяльності людей із виробництва, обміну, розподілу та споживання освітніх товарів і послуг, внутрішньою властивістю соціально-економічних систем, до яких нами віднесено сучасні навчальні заклади.

Мережа як формуюча й функціональна складова кластерної технології конкурен-

тоздатності навчальних закладів, на нашу думку, є засобом комутації їх ефективного функціонування, що забезпечує високий рівень функціонування галузі освіти й науки. Збільшення кількості функціональних і комунікаційних зв'язків у мережі (щільність зв'язків у просторі) забезпечує підвищення її якісних характеристик (швидкість руху потоків інформації, енергії, трудових ресурсів тощо). Безумовно, у цьому напрямі існують різні обмеження, виявлення сутнісних ознак яких є важливим для соціально-економічного розвитку мереж, навчальних закладів, кластерних технологій і випрацювання підходів до формування кластерів.

Хоча М. Портер ніде не вживає термін "мережі", але, порівнюючи дане ним визначення кластера з наведеним вище поняттям "мережі", а також аналізуючи міркування дослідника, ми дійшли думки, що фактично кластер – це мережа за умови територіальної близькості її складових. Вважаємо, що саме тому нині практично всі автори, розглядаючи кластери, посилаються на основні роботи М. Портера як засновника у 80-х рр. ХХ ст. теорії національної, регіональної та місцевої конкурентоздатності в контексті тенденцій розвитку світової економіки. Базовою основою цієї теорії була концентрація конкурентоздатних транснаціональних організаційних структур в одній країні або одному регіоні, які, досягаючи конкурентоздатності на світовому ринку, поширюють свій позитивний вплив на постачальників товарів і послуг, їх споживачів і навіть конкурентів. Успіх та оточення, своєю чергою, впливають на подальше зростання названих структур шляхом формування кластерів [16].

Результати дослідження свідчать, що поняття "мережа" є найбільш широкою категорією, тому що її змістове наповнення сформовано з урахуванням економічних, продуктивних і соціальних інтересів суб'єктів її функціонування. Водночас поняття "кластер" є вузьким, "вкладеним" за умови концентрації на винятково економічних і продуктивних аспектах взаємин у мережі. ТВК, про які йшла мова вище, являють собою ще більш вузьку категорію, ніж кластери, оскільки у їх формуванні не враховано інноваційну й інформаційну складові, а до навчальних закладів сформовано ставлення винятково як постачальника кадрів потрібної кваліфікації.

Нині кількість публікацій із кластерної тематики стрімко зростає. Так, цікавими, на нашу думку, є праці В. Третьяка, де проаналізовано питання виникнення кластерів, їх функціонування та розвитку, досліджено економічно-соціальну природу кластерів, результативність функ-

ціонування та досвід їх підтримки владними структурами [3]. Одна з монографій на означену тему написана авторським колективом під керівництвом Т. Ускової [8]. У монографії констатується, що розуміння кластерної філософії у світовому співтоваристві швидко зростає, а кластери стають ключовим компонентом національних і регіональних планів економічного розвитку. Багатоаспектність кластерного розвитку вимагає застосування до нього різних теоретичних підходів (табл. 2). Концепція кластера як соціального інституту, заснованого на узгодженні інтересів і співробітництві різних структур, злиттях і поглинаннях, протистоїть конкурентно-індивідуалістичній парадигмі розвитку.

Кластер здатний компенсувати дедалі більший в умовах глобалізації рівень невизначеності соціальних процесів, створює специфічний інформаційний простір, активізує мотивацію соціально-економічних суб'єктів продуктивної діяльності, розвиває багатовимірність інформаційно-технологічного середовища розвитку регіонів.

Сучасна парадигма регіонального розвитку кластерів характеризується:

- включенням регіону в глобальні процеси розвитку як самостійного суб'єкта світової економіки за допомогою територіальних мережних структур;
- використанням ресурсів індустріального розвитку водночас із ресурсами комунікацій, інновацій, знань, умінь, навичок тощо;
- формуванням конкурентних переваг регіону для розвитку людського капіталу шляхом удосконалення кадрового потенціалу, інфраструктури, підвищення інвестиційної привабливості тощо.

На думку М. Портера, кластери є яскраво вираженою особливістю будь-якої національної, регіональної та місцевої соціально-економічної системи, забезпечуючи конкурентний успіх в окремих галузях продуктивної діяльності людини. Особливо ефект кластеризації виявляється в країнах із розвинутою економікою, де інші форми конкуренції вже втратили ефективність. Кластерний підхід до розвитку був сприйнятий у більшості країн світу, ставши невід'ємним елементом їх інноваційної політики. Так, із-поміж 31 європейської країни 26 мають національні кластерні програми. Найбільш вражає Фінляндія, державне управління якої перейшло від галузевої моделі до кластерної. Показовим документом є Європейський кластерний меморандум, присвячений інноваціям і кластерам (Стокгольм, 2008) [7]. Підтримку процесів кластеризації в країнах Європи з перехідною економікою продемонстрував саміт ЄС "Східне партнерство" (Прага, 2009), мета проведення якого – збільшення кластерів, що здатні підвищити конкурентоздатність окремих країн і ЄС загалом [4].

Приклади успішного розвитку кластерних ініціатив мають Австрія (термін "кластер" був використаний як "бренд" для поліпшення іміджу країни), Великобританія, Іспанія, Німеччина. Водночас в Австрії розроблено національну інноваційно-дослідницьку програму (TIP), метою реалізації якої є стимулювання розвитку зв'язків між дослідницькими інститутами та промисловим сектором, спеціалізація кластерів і формування центрів конкурентоздатності. Кластерна полі-

Таблиця 2

Теоретичні підходи до розвитку кластерів

Підходи, теорії, концепції, автори	Розуміння кластера
1. Теорія конкурентних переваг (М. Портер), концепція регіональних кластерів і регіонів навчання (М. Енрайг), теорія промислових районів (А. Маршалл), теорія італійських промислових округів (П. Бекатині).	<i>Кластер розглядається як одна з ефективних територіальних форм підвищення конкурентних переваг виробників і споживачів послуг.</i>
2. Еволюційні теорії розвитку, зокрема розвиток кластера в часі, проходження ним низки стадій.	<i>Кластер – це популяція окремого виду соціально-економічних об'єктів, що має певне поширення на території, інноваційні властивості, мобільність.</i>
3. Інституціональні теорії, які визначають економіку як систему інститутів, що взаємодіють.	<i>Кластер розглядається як інститут, що поєднує систему формалізованих і неформалізованих відносин учасників кластера із зовнішнім оточенням.</i>

тика в цій країні реалізується у вигляді створення полюсів конкурентоздатності, покликаних об'єднати бізнес, наукове співтовариство й освітні структури. При цьому всі організації вибудовують власну стратегію, створюють єдину організаційну структуру.

Багато країн розробляють державні програми, спрямовують значні фінансові потоки на "вирощування" кластерів, які реалізуються відповідно до рішень Лісабонської стратегії з метою впровадження економіки знань, здатної на основі кластерів втримати конкуренцію з такими країнами, як США і Японія. У виступі перед американським Конгресом Президент США Барак Обама, відзначаючи важливість реалізації інноваційної стратегії для процвітання націй, наголосив на необхідності підтримки процесів динамічної взаємодії між великими й малими компаніями, університетами, фінансовими структурами на основі кластерних стратегій (інноваційних кластерів, бізнес-інкубаторів), покликаних поштовхнути розвиток економіки країни загалом як компоненти національної економічної конкурентоздатності США [4; 8].

Нині в Японії діє програма "Knowledge cluster initiative", що стимулює розвиток кластерів у 18-ти регіонах країни, сприяючи реалізації спільних проектів, у яких регіональні університети виступають у ролі ядра кластерів у мережі малих інноваційних фірм і великих промислових компаній. Уряд Франції з 2005 р. почав реалізацію національної кластерної політики, метою якої є забезпечення зростання за 15 – 20 років конкурентоздатності галузей освіти та економіки.

Аналогічна кластерна політика з 2003 р. реалізується в Німеччині, де уряд звертає пильну увагу на кластерні ініціативи. Так, у Баварії існують спеціальні особи (координатори), котрі організують взаємодію агентів усередині кластера. Координатори звичайно обираються із професорського середовища. Міністерство освіти й досліджень Німеччини підтримує міжнародний обмін знаннями й ключовими інноваціями в таких галузях, як охорона здоров'я, біотехнології, інформаційні технології, екологія, транспорт та опікується освітніми й науковими програмами за кордоном. Надаючи важливого значення розвитку інновацій, підвищенню технологічного рівня у сфері надання освітніх послуг і технологій, урядом Китаю було прийнято рішення про ліцензування технологій навчання й управління, що їх використовують національні університети.

Якщо донедавна кластери формувалися в розвинених економіках, то останніми роками цей феномен спостерігається й у країнах, що розвиваються. Кластериза-

ція підтримується спеціальними програмами Угорщини, Польщі, Чехії, Словенії. Так, у Чехії діє програма "Кластери", мета реалізації якої – створення й розвиток кластерів у сферах продуктивної діяльності населення цієї країни. У Словенії прийнято стратегію підвищення конкурентоздатності промисловості на основі функціонування багатоцільових кластерів (підприємства, наукові й освітні установи). Дані Всесвітнього економічного форуму свідчать, що активна кластеризація економік Угорщини, Чехії й Словенії дала змогу цим країнам значно поліпшити свої рейтинги конкурентоздатності й увійти в коло 30-ти найбільш конкурентоздатних країн світу [4].

Важливе значення в реалізації державної підтримки розвитку кластерів за рубежом має організація спеціальної інфраструктури. Невід'ємною частиною інфраструктурного забезпечення впровадження кластерних технологій у цих країнах є створення бізнес-інкубаторів, технопарків, особливих економічних зон, що мають стати каталізаторами формування кластерів. Як правило, реалізація кластерних стратегій припускає наявність фондів, що надають цільові гранти розвитку, а також соціальних інститутів (програм) підтримки кластерних ініціатив. Нині такими інституціональними структурами є Національне агентство планування DATAR (Франція), Інформаційна система пошуку й класифікації кластерів CASSIS (Люксембург), Національна рада з конкурентоздатності (США), програма кооперації LINK (Велика Британія) тощо. Крім того, формуються спеціальні інститути, здатні ефективно виконувати функції розвитку й інтернаціоналізації мережних структур. Це центри експертизи (Фінляндія), центри переваги (США), консалтингові центри, об'єднання маркетингово-аналітичних і брендингових компаній (США), інститути й агентства, що входять у кластерні ініціативи (Мюнхенський технічний університет) [4].

Спроби реалізації кластерного підходу у проектуванні соціально-економічних систем мають держави СНД. Якщо в розвинених країнах формування й аналіз діяльності кластерів – масштабне дослідницьке завдання державного рівня, то у пострадянських державах (якщо орієнтуватися на стратегії їх довгострокового розвитку) впровадження кластерних ініціатив має обмежений характер, без визначення довгострокової концепції. Проте кластерний підхід широко представлено в "Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку Росії на період до 2020 року", відповідно до якої повинні створюватися умови для формування низ-

ки інноваційних кластерів у європейській й азійській частинах Росії [9].

У регіонах України сфера розвитку кластерів суттєво розширилася у період із 1998 по 2007 роки. Нині сформовано об'єднання організацій і підприємств у Хмельницькому, Києві, Луцьку, Львові, Житомирі, Івано-Франківську, Рівному, Херсоні, Севастополі та інших містах. У більшості регіонів держави проведено кластерні дослідження та запроваджуються сучасні ефективні форми діяльності об'єднаних суб'єктів господарювання. Для України кластеризація є одним із шляхів розбудови економіки та підтримки її на належному рівні в системі світових господарських відносин.

Законодавчої бази кластерної політики в Україні поки не створено. Немає жодного закону щодо підтримки цієї моделі розвитку держави, що створює важкі "бар'єри" на шляху формування кластерів. Проте прийнято Укази Президента України, рішення й розпорядження КМУ щодо підтримки розвитку економіки на основі кластерів. Ці документи лише декларують підтримку кластерної концепції, не зосереджуючи увагу на розробленні конкретних планів і програм кластеризації. У липні 2009 р. Постановою Президії НАН України схвалено Порядок створення і функціонування національних інноваційних кластерів, а також визначено перелік академічних установ і промислових підприємств, що можуть увійти до їх складу [4; 9].

Процес формування кластерів здійснюється в кілька етапів: пошук напряму найбільш перспективної ділової активності; сприяння реалізації бізнес-проектів; виконання проектів. Проект постанови КМ України від 08.06.2011 р. "Деякі питання організації формування й розвитку кластерів в Україні" містить "Порядок організації забезпечення формування й розвитку кластерів в Україні", що передбачає чотири основні етапи формування кластерів:

– *підготовчий* (аналіз ситуації, пошук учасників, їх навчання, SWOT-аналіз можливості кластера, оцінювання його потенціалу);

– *формування довіри* (презентація учасників, визначення областей співробітництва, технологій спільної діяльності);

– *організаційний етап* (прийняття рішення щодо створення кластера, формування Координаційної Ради, розроблення стратегії розвитку і бізнес-плану кластера, реєстраційні процедури);

– *розвиток кластера* (формування спільної кооперації, тендери, контакти з іншими кластерами, визначення зовніш-

ніх ринків, рекламні процедури, маркетингові дослідження) [4; 8].

Згодом структурні елементи, що взаємодіють у кластері, а також сам кластер цілком можуть розгубити конкурентні переваги. За таких умов не слід обирати шлях, який призведе до зникнення кластера, а доцільно вести пошук у напрямі формування нових груп спеціальних інтересів з орієнтацією на державну підтримку. Так, на рубежі ХХІ ст. з'явилися тематичні кластери нового покоління, що займаються інформатикою, дизайном, екологією, логістикою тощо. Інноваційна орієнтованість цих кластерів поступово зростає і на сучасному етапі є найважливішою характеристикою, що визначає конкурентоздатність таких кластерних структур [12].

Існує чимало класифікацій кластерів залежно від різних ознак (промислові, регіональні, соціальні, інноваційні, освітні). Так, *промислові кластери* є групою географічно локалізованих взаємозалежних структур, у рамках якої створюється кінцевий продукт. Промисловий кластер просторово не прив'язаний до будь-якої урбанізованої області.

Регіональний кластер – це просторова агломерація подібної і пов'язаної економічної діяльності, що формує середовище, сприяє розвитку різних форм навчання й адаптації. Такі кластери, звичайно, складаються з малих і середніх підприємств, а центральний елемент їх успіху зосереджений у соціальному капіталі й географічній близькості.

Соціальний кластер – це інтеграція установ та організацій соціальної сфери незалежно від організаційно-правових форм і форм власності на основі стратегії соціального розвитку, єдиних нормативів і стандартів застосування інноваційних технологій розвитку. Це складна й багатовіснєва, внутрішньо диференційована відкрита система, де формується сприятливе соціокультурне середовище й надаються соціальні послуги населенню.

Інноваційний кластер, родоначальником якого прийнято вважати американську Кремнієву долину, що включає близько 87 тис. компаній, 40 дослідницьких центрів і десятків університетів, найбільший із яких – Стенфорд, характеризується тим, що між університетом і приватним сектором налагоджений постійний обмін інформацією. Інноваційні кластери являють собою систему тісних взаємозв'язків не тільки між постачальниками й клієнтами, але й інститутами знань, із-поміж яких – великі дослідницькі центри й університети, що забезпечують високий освітній рівень [4].

Інноваційний кластер формує певну систему поширення нових знань і технологій, забезпечує прискорення процесу трансформації результатів досліджень в інновації, а інновацій – у конкурентні переваги, розвиток якісних стійких зв'язків між усіма його учасниками. Виникнення таких кластерів – закономірний процес при наявності спільної наукової і виробничої бази. Стимулювання формування інноваційних кластерів є необхідною складовою розвитку регіональної освітньої політики шляхом удосконалення системи освіти і професійної підготовки, створення можливостей для інновацій, поліпшення інституціонального середовища й системи поширення знань і технологій.

Освітній кластер – це мережа постачальників, виробників і споживачів освітніх послуг і технологій, а також елементів освітньої інфраструктури, діяльність яких ґрунтується на позитивних синергетичних ефектах освітньої агломерації (близькості споживача й виробника освітніх послуг, мережних технологіях та інтеграції знань і умінь тощо). В освітній сфері умовно можна виділити два види кластерів:

- кластер як сукупність соціальних структур, зосереджених у певному соціально-економічному просторі, що протягом певного часу надають комплекс освітніх послуг;

- кластер як сукупність соціальних структур, зосереджених у певному соціально-економічному просторі, що протягом певного часу надають комплекс культурних послуг.

Концепція кластерного розвитку національної системи ППО є відносно новою, що розкриває нові ролі її навчальних закладів як соціально-економічних систем, які прагнуть до підвищення власної конкурентоздатності. Кожен кластер, зокрема освітній, є об'єктом, який розвивається, минаючи стадії формування, зрілості й трансформації (занепаду). За цих умов із деякими припущеннями можна констатувати формування освітнього кластера шляхом діяльності консорціуму закладів ППО як напряму підвищення конкурентоздатності національної системи ППО. Загалом формування кластера здійснюється стихійно, під впливом певних факторів (умов), серед яких основними (стартовими) для розвитку освітнього кластера, на нашу думку, є:

- функціонування в кластері навчальних закладів, конкурентоздатних на освітньому ринку (проте ця умова не є критерієм його наявності);

- наявність конкурентних переваг для розвитку кластера (вигідне географічне положення, спеціалізовані людські ресур-

си, постачальники і споживачі освітніх послуг, необхідна інфраструктура тощо);

- визначення взаємовигідних засад активної взаємодії;

- існування технологічної та наукової інфраструктур;

- психологічна готовність до кооперації тощо.

Будь-який кластер (освітній зокрема) має стадії, що не можуть бути однаковими для всіх видів кластерів, і темп їх розвитку може мінятися відповідно до внутрішньої логіки й логістики, за умови наявності яких кластери розвиваються. Нами виділені такі стадії життєвого циклу освітнього кластера: *агломерація, становлення* (кластер, що виникає), *розвиток, зрілість* (зрілий кластер), *інноваційність* (інноваційний кластер), *трансформація* (адаптація до умов).

Очікуваними системними ефектами використання кластерних технологій у системі ППО, на наш погляд, є: якісне просування у підготовці кадрів, розвиток наукоємних послуг, широке впровадження новітніх наукових досліджень; підвищення доступності, якості й ефективності освітніх послуг тощо.

Багатокомпонентний кластер можуть утворити різні за функціональним призначенням складові (освіта, охорона здоров'я, фізична культура й спорт, культура, молодіжна політика тощо). Запорукою функціонування такого кластера є динамічний розвиток відповідних галузей, а також цілеспрямоване формування сприятливих умов життєдіяльності населення. Формування багатокомпонентного кластера забезпечує перехід від функціонального керування до соціального, у процесі якого результати економічної діяльності трансформуються у постійно відтворюваний людський капітал шляхом розвитку його кадрового потенціалу.

Синергетичні ефекти функціонування багатокомпонентного соціального кластера забезпечать системні зміни основних напрямів розвитку освіти, охорони здоров'я, фізкультури й спорту, соціального захисту населення, культури й молодіжної політики, а також ефективно сприятимуть становленню суспільних інститутів. Такі системні ефекти пов'язані зі зростанням ефективності діяльності соціально-економічної системи, функціонування якої обумовлено інтеграцією не тільки окремих частин у єдине ціле, але й цілеспрямованим розвитком обраних напрямів діяльності, концентрацією спільних зусиль. Становлення сприятливого соціального середовища й умов для ефективного використання людського потенціалу шляхом формування багатокомпонентних кластерних структур забезпе-

чить розвиток творчого потенціалу людини, задоволення її соціально значущих потреб, включаючи найбільш важливу потребу в самореалізації.

Урахування цього аспекту розвитку багатокomпонентних соціальних кластерів детермінувало привертання уваги до співвідношення понять "економічна організація", "соціальна організація" й "кластер". Цікавим для нас стала класифікація організацій (Ю. Ольсевич та В. Мазарчук), що припускає їх поділ на економічні, соціальні, політичні й ідеологічні. Ці дослідники зосереджують увагу на факті, що така класифікація не збігається з положеннями Бюджетного кодексу України, Господарського кодексу України й Цивільного кодексу України, згідно з якими всі юридичні особи поділяються на комерційні й некомерційні (непідприємницькі, неприбуткові) організації залежно від того, є чи ні досягнення прибутку основною метою їх діяльності [1; 4].

Одночасно під "економічною організацією" ці вчені розуміють таку, у якій "кластер" економічних норм і правил має панівне положення, а прибуток у грошовій формі є панівним інститутом економічної організації. Водночас соціальна організація, на їх думку, – це така, у якій кластер економічних норм і правил є складовою кластера соціальних норм і правил. Таке розуміння Ю. Ольсевича й В. Мазарчука створює, на наш погляд, широкі можливості для використання поняття "вбудованого економічного кластера" як компонента соціальної організації і, навпаки, "вбудованого соціального кластера" як компонента економічної організації.

Економічними інститутами, "вбудованими" в кластери освіти і науки, на наш погляд, можуть бути: відносини власності, методи ціноутворення, види й способи оплати освітніх послуг, форми та системи оплати праці, ринкові методи розподілу послуг, здатні додати соціальним організаціям кластерів економічно стимулювальний зміст. За цих умов важливими аспектами функціонування навчальних закладів системи ППО є визначення частки їх економічної та соціальної діяльності, підпорядкованість цих закладів соціальним критеріям [9; 10].

Освітнім послугам навчальних закладів властивий соціальний характер. Вони досить різноманітні й неомогенні, мають безліч специфічних якісних характеристик, складно описуються кількісно, відіграють важливу роль для окремого індивіда і суспільства загалом. У зв'язку із цим актуальною залишається проблема пошуку економічно ефективного й соці-

ально справедливого механізму відшкодування витрат на освітні послуги для навчальних закладів, діяльність яких розглядається у межах освітнього кластера. Для обґрунтування доцільності такого механізму, на нашу думку, необхідно з'ясувати загальні риси кластерів освітніх і культурних послуг з урахуванням специфіки економічного напрямку їх діяльності і так само виявити розходження між ними.

Соціальна організація може з економічної точки зору бути прибутковою або неприбутковою, а її капітал – належати різним власникам (державі, трудовому колективу, приватним особам). Навчальні заклади системи ППО не є комерційними організаціями, але їх можна розглядати як такі, поставивши перед ними мету – максимізацію доходів. За цих умов їх роль у відтворенні людського капіталу шляхом формування власного кадрового потенціалу буде знижена й не відповідатиме загальноприйнятим концепціям його розвитку. Нами досліджено, що відшкодування витрат на освітні послуги навчальними закладами передбачає відшкодування витрат суб'єктів, які надають освітні послуги і які їх споживають. Такий підхід актуалізує, з одного боку, проблему забезпечення ресурсами витрат на споживання освітніх послуг, з іншого – проблему забезпечення ресурсами, достатніми для відшкодування витрат на надання якісних послуг [8].

Використання кластерного підходу може істотно збагатити міжнародне співробітництво в освітній сфері. Світовий досвід розвинених країн доводить ефективність і закономірність виникнення різного виду кластерів. Формування освітніх кластерів стало важливою частиною державної кадрової політики багатьох країн світу. Створення транскордонних кластерів є основою та змістом різних програм і проектів міжнародного співробітництва, що дасть змогу деполітизувати співпрацю окремих країн. Об'єднання в кластер на основі вертикальної інтеграції формує певну систему поширення нових знань і технологій. При цьому найважливішою умовою ефективної трансформації інновацій у конкурентні переваги є формування мережі стійких зв'язків між усіма учасниками кластера.

Отже, формування регіональних і галузевих кластерів є однією з організаційних форм поєднання інтелектуальних, фінансових і матеріальних ресурсів для забезпечення конкурентних переваг у певному напрямі їх діяльності. Альтернативою кластерного розвитку нині залишається створення інтегрованих корпоративних структур без об'єднання в класте-

ри, зокрема таких, як асоціація, корпорація, консорціум, концерн.

Досвід різних країн щодо впровадження кластерних технологій свідчить про брак єдиних уніфікованих механізмів формування, розвитку й стимулювання освітніх кластерів. Результатом діяльності освітнього кластера є дифузія інноваційної активності від одного суб'єкта продуктивних відносин до іншого, тому кластери як інноваційні точки зростання можуть стати підґрунтям формування національної інноваційної системи. Відтак для реалізації вектора модернізації системи вищої освіти з урахуванням кластерних принципів розвитку необхідне розроблення обґрунтованої стратегії кластерної політики в освітній галузі, що включає детальний механізм державної підтримки. Водночас формування кластерних структур як інноваційного шляху розвитку навчальних закладів системи ПШО є проміжним кроком на шляху становлення сучасної інноваційної соціально-економічної системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Веріан Р. Економічна теорія інформаційних технологій / Р. Веріан // Соціально-економічні проблеми інформаційного суспільства. – Суми : Університетська книга, 2005. – 320 с.
2. Европейское образование взрослых за пределами ЕС / пер. с англ. Ольги Вербовой. – К. : Изд-во "Энергия", 2010. – 214 с.
3. Копилов Г. Мережа як організаційний принцип [Електронний ресурс] / Г. Копилов // Кентавр. – 1992. – № 3. – Режим доступу : <http://www.isn.ru/econ/netorg.doc>
4. Кусик Н. Л. Обґрунтування виділення кластерів у невиробничому підсекторі сфери: соціальне відтворення / Н. Л. Кусик // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. – № 6. – Т. 3.
5. Ленчук Е. Б. Кластерний підхід у стратегії інноваційного розвитку закордонних країн / Е. Б. Ленчук, Г. А. Власкин // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. – № 6. – Т. 3.
6. Маршалл А. Принципи економічної науки / А. Маршалл. – М. : Прогрес, 2007. – 594 с.
7. Меншикова Г. А. Послуга як соціально-економічний феномен / Г. А. Меншикова // Вісник Сумського пед. університету. – 1999. – № 1(6). – С. 94. – (Серія "Економіка").
8. Портер М. Конкуренцездатність на розпутті: напрям розвитку російської еконо-

міки / М. Портер, М. Кетелс. – К., 2007. – 608 с.

9. Виробничі кластери й конкурентоздатність регіону : [Електронний ресурс] моногр. / за ред. Т. В. Ускової. – Вологда : ИСЭРТ РАН, 2010. – 246 с. – Режим доступу : <http://www.twirpx.com/?le/355667/>

10. Скоч А. Міжнародний досвід формування кластерів [Електронний ресурс] / А. Скоч // Космополіс, 2007. – № 2 (16). – Режим доступу :

http://www.intelros.ru/2007/04/01/kosmopolis_216.html

11. Соколенко С. Економічна безпека й розвиток економіки на кластерній основі / С. Соколенко // Економічна безпека й розвиток економіки на кластерній основі : Міжнарод. конф., 9 черв. 2011 р. : зб. матеріалів. – К., 2011.

12. Шумпетер Й. А. Теорія економічного розвитку / Й. А. Шумпетер. – М. : Вид-во "Наука", 1982. – 281 с.

13. Podolny J. M. Network Forms of Organization / J. M. Podolny, K. L. Pag // Annual Rev. of Sociology. – 1998. – № 24. – P. 57–76.

14. Shapiro C. Information Rules: A Strategic Guide to the Network Economy / C. Shapiro, H. R. Varian. Harvard Business School, 1998. – 352 p.

Цитувати: Чернишова Є. Р. Освітні кластери: регіональний аспект формування кадрового потенціалу навчальних закладів системи післядипломної педагогічної освіти / Є. Р. Чернишова // Постметодика. – 2012. – № 3 (106). – С. 36–45.

© Є. Р. Чернишова, 2012. Стаття надійшла в редакцію 12.09.2012 ■